

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

УДК 341.9:347.1

ВАЛІГУРА К. Ю.,

аспірант кафедри цивільного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЗНАЧЕННЯ МОРАЛЬНИХ НОРМ У ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Анотація. Статтю присвячено аналізу цивільного законодавства та цивілістичної доктрини України й зарубіжних країн, які присвячено категорії «добрі звичаї». Метою дослідження є створення концептуальних теоретичних меж категорії «моральність» і формування поняття того, як вона співвідноситься з категорією «добрі звичаї».

Ключові слова: «добрі звичаї», норми моралі, цивільне законодавство, цивілістична доктрина, моральне суспільство.

Постановка проблеми. Право надзвичайно тісно пов'язане з мораллю, оскільки у своєму поєднанні вони є основними суспільними регуляторами. Мораль, будучи природним суспільним регулятором, є соціальним джерелом цивільного права, їх взаємозв'язок є беззаперечним.

Мораль завжди концентровано відображає найвищі цінності суспільства, які в наш час знайшли своє нормативне закріплення в ст. 3 Конституції України, відповідно до якої найвищою соціальною цінністю визнається людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканість і безпека. Із цього постає, що й цивільне право ґрунтується на загальнолюдських моральних цінностях, є пронизаним ідеєю верховенства права, що відповідає природним правам фізичної особи та вищій справедливості. Зміст будь-якого права має бути аргументованим з огляду на критерії справедливості, розумності й моральних цінностей [13, с. 82].

Мета статті – з огляду на викладене дослідити та узагальнити підходи європейської правової традиції, втілені, зокрема, у цивільному законодав-

стві й цивілістичній доктрині України та зарубіжних країн щодо визначення категорій «добрі звичаї» й «моральність».

Виклад основного матеріалу. Висновок про існування законодавчо закріпленого принципу моральності в цивільному праві можна зробити на підставі аналізу ст. 13 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), що встановлює межі здійснення цивільних прав. Відповідно до неї особа під час здійснення своїх прав зобов'язана утримуватись від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю чи культурній спадщині. Забороняються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. Особа зобов'язана дотримуватись моральних засад суспільства та не використовувати свої цивільні права з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем на ринку, а також недобросовісної конкуренції. У разі порушення вказаних норм особа може бути зобов'язана судом припинити зловживання своїми правами, а також до неї можуть бути застосовані інші наслідки, встановлені законом.

Цей принцип отримує розвиток у ст. 203 ЦК України, відповідно до якої зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства. У судовій практиці найскладнішою проблемою залишається встановлення ступеня «неморальності поведінки», оскільки оцінка такого поняття багато в чому матиме суб'єктивний характер. У доктрині цивільного права існують сумніви щодо доцільності закріплення на законодавчому рівні категорії «моральність», оскільки застосування цього терміна через різне сприйняття й тлумачення може призвести до появи багатьох проблем у судовій практиці [13, с. 36].

На нормативному рівні термін «мораль» закріплено в Законі України «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 р. в ст. 1, відповідно до якої суспільною мораллю є система етичних норм, правил поведінки, що склались у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість [5].

Моральні засади суспільства в контексті цивільного права є системою усталених поглядів, яка склалась у свідомості людей на основі їхніх уявлень про добро, людяність, гідність, совість, справедливість, та включає систему загальнолюдських цінностей і певне ідеалістичне світосприйняття.

Відповідно до ст. 3 Конституції України честь і гідність людини визнаються вищими соціальними цінностями. У розвиток цього положення ст. 297 ЦК України декларує право кожного на повагу його гідності й честі, а також встановлює право на звернення до суду в разі порушення вказаного права. З позиції науки цивільного права під поняттям честі варто розуміти особисте немайнове благо, що є позитивною соціальною оцінкою особи в очах оточуючих, яка ґрунтується на відповідності її діянь (поведінки) загальноприйнятим у суспільстві уявленням про добро й зло та на усвідом-

ленні нею цієї оцінки. Термін «гідність особи» можна тлумачити як цінність кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної істоти.

Крім честі й гідності, може бути порушене право особи на ділову репутацію, під якою розуміється усталена оцінка фізичної чи юридичної особи, що ґрунтується на наявній інформації про її позитивні та негативні суспільно значимі діяння (поведінку), як правило, у певній сфері (професійній, підприємницькій, службовій тощо), що відома оточуючим, і через це відображається в суспільній свідомості як думка про особу з позиції моралі цього суспільства або соціальної групи. Складниками права на недоторканність ділової репутації є заборона вчинення будь-яких дій, що можуть порушити це право, та право вимагати захисту порушеного права. Найбільш розповсюдженим порушенням цього права є поширення недостовірної інформації [9, с. 498].

Мабуть, не випадково в міжнародних, зокрема європейських, актах про права людини вживаються терміни «охорона моралі» та «охорона моральності населення», а не «суспільна мораль», оскільки віднайти мораль «всіх і кожного» в певному соціумі щонайменше складно, а визначити позначуване вказаним терміном поняття ще складніше. Якщо ж під суспільною мораллю розуміти мораль більшості представників певного соціуму, то на думку спадають слова Д.С. Соммера про те, що принцип «наказує більшість» змушує нас підпорядкуватись безликому натовпу. Автор зауважує, що наприкінці ХХ ст. ми дійшли до розумової й психологічної уніфікації людей та, пройшовши описаний Х. Ортегою-і-Гассетом етап повстання мас, нині переживаємо «тиранію мас», яка перетворює людину на «найжалюгіднішу посередність». Учений писав: «Людячому натовпу не притаманна мораль: у них немає ні власного мислення, ні погляду, ні здатності розрізняти добре й погане». Таке розуміння моралі більшості ґрунтується, зокрема, на дослідженні психології натовпів Г. Ле Бона, який довів, що мораль мас передбачає відсутність індивідуальних заборон, які зникають під час об'єднання людей у натовп. Натомість прокидаються та шукають вільного виходу жорстокі, дикі й руйнівні інстинкти [12, с. 37].

У ст. 6 Цивільного кодексу Франції 1804 р. вказано: «Не можна порушувати приватними угодами закони, які зачіпають громадський порядок і добрі звичаї» [3, с. 2].

Категорія «добрі звичаї» пронизує також інші норми Цивільного кодексу Франції, наприклад ст. ст. 900, 1131, 1133, 1172, 1387. Аналізуючи ці положення закону, відомий французький цивіліст М. Планіоль пояснює: «Недозволений предмет не може слугувати підставою дійсного зобов'язання. При цьому недозволеним варто вважати не лише те, що суперечить закону, а й те, що є аморальним» [10, с. 365].

Цікавою є думка Л. Жюлле де ла Морандьєр, який у своїй праці «Цивільне право Франції» пов'язує добрі звичаї з моральними нормами. Добрі звичаї, на його переконання, – це «правила моральності, які без прямого закріплення їх нормами права можуть розглядатись як складова части-

на публічного порядку». Ці правила є так само істотними для суспільного ладу, як його основні політичні, соціальні та економічні принципи [8, с. 159]. На думку Л. Жюлле де ла Морандьєр, зміст добрих звичаїв змінюється з розвитком життя суспільства.

Таким чином, під добрими звичаями у французькому законодавстві розуміється санкціонована законодавцем, проте не формалізована сукупність моральних норм, що утворилась на основі суспільного уявлення про добро та зло.

У словнику-довіднику до Комерційного кодексу Франції щодо проблеми «добрих звичаїв» наведено позицію, яка обґрунтовує необхідність наявності норм про добрі звичаї (моральність) у цивільному законодавстві Франції.

Прихильники такої думки в обґрунтування своїх переконань часто посилаються на ч. 2 ст. 8 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод, яка допускає можливість втручання публічної влади, коли це потрібно, «для охорони здоров'я чи моралі або захисту прав і свобод інших осіб». Науковці також як приклад наводять ст. 16 Цивільного кодексу Франції, згідно з якою закон має перешкоджати зазіханням на гідність особи, оскільки, на їх думку, саме добрі звичаї (моральність) є основним засобом законного захисту від посягань на гідність особи.

Значимість наявності категорії «добрі звичаї» досліджував відомий французький професор права Ж. Фуань. Він писав: «Чому угода, згідно з якою одна особа поступається іншій усім або частиною свого тіла, буде недійсною через порушення принципу гідності особистості, а не з причини посягання на моральність» [7, с. 765].

У німецькому цивільному законодавстві також присутня категорія «добрі звичаї». Німецьке цивільне уложення застосовує поняття «добрі звичаї» не лише як межі договірної свободи («угода, яка суперечить добрим звичаям, незначна» (§ 138)), а й як самостійну підставу відповідальності за заподіяння шкоди («хто навмисне заподіє іншому шкоди всупереч добрим звичаям, той зобов'язаний відшкодувати йому цю шкоду» (§ 826)) [4, с. 133–135]. У німецькій цивілістичній доктрині ця конструкція викликає великий інтерес і численні суперечки. Існує декілька позицій із питання визначення сутності добрих звичаїв.

Прихильники першої позиції говорять про тотожність добрих звичаїв і моральних норм. Так, Л. Еннекцерус у «Курсі німецького цивільного права» визначає «добрі звичаї» як мінімальні моральні вимоги, які висуває проведена в цей час правова етика німецького народу щодо поведінки кожної особи, яка має на те право. Він уточнює: «Ця правова етика вимагає, щоб на ґрунті існуючого правового, соціального й економічного ладу панували здорові суспільні та цивільні відносини, тим самим не створюючи умови для правового визнання угоди несумісною». Проте в цьому разі виникає проблема визначення змісту моральних норм. Адже в кожній людині може бути своє розуміння моралі. Л. Еннекцерус вважає, що суддя

має враховувати «спосіб мислення свого народу за поглядами розумних і добродесних громадян» [14, с. 268–269].

Прихильником іншої позиції виступає І. Колер, який зазначає: «Звичайно, під час розгляду питання про моральність доводиться враховувати народні переконання, проте не з переконаннями всіх суспільних верств, а лише тих, які в моральному аспекті є вождями народу. Якщо, наприклад, значна частина народу, нехай навіть дві третини його, не бачить нічого поганого в контрабандному промислі, то ми все-таки не можемо визнати його моральним. Право повинне стояти на тому щаблі, на якому стоять духовні керівники народу, а не на нижчих та не на щаблі тих, які вищими ідеями пожертвують заради грошей і матеріальних вигод» [1, с. 197]. Однак такі коментарі у свою чергу піддавались критиці за визнання «суддівського суб'єктивізму» [11, с. 184].

Л. Еннекерус розглядає такі приклади порушення моральних засад:

1) здійснення або сприяння тому, що забороняється добрими звичаями чи слугує перешкодою для здійснення того, що наказується добрими звичаями (обіцянка контрабанди, обіцянка нагороди за аморальні дії, обіцянка не виконувати моральні чи юридичні обов'язки щодо інших, обіцянка порушити договір, продаж будинку розпусти);

2) обов'язки до вчинення дій або утримання від вчинення дій, які повинні бути вільними (обіцянка безшлюбності, усиновлення особи, заручини, зміна віросповідання);

3) надмірне обмеження особистої чи економічної свободи окремої особи шляхом встановлення занадто тривалих зобов'язань (обмеження економічної свободи товариства);

4) поставлення в залежність від сплачених грошей і цінностей того, що за правилами моралі не повинне від цього залежати (невчинення злочину, клопотання за когось під час призначення на посаду);

5) лихварські та інші «експлуатаційні» угоди.

Л. Еннекерус визнає той факт, що ця класифікація не є повною, зазначаючи, що існує багато аморальних угод, які не підпадають під жодну з головних категорій.

На нашу думку, не варто проводити класифікацію угод, які порушують моральні засади, оскільки це буде спроба передбачення конкретних випадків з усього розмаїття проявів економічного життя суспільства, що не є можливим.

Третя позиція полягає в тому, що «добрі звичаї» є тотожними поняттю «моральність» і визначаються як правова конструкція, яка вирішує правозастосовні проблеми. Протилежним добрим звичаям є те, що суперечить користі суспільства, є несумісним із громадським добробутом, порушує юридично важливі інтереси тощо.

Відомий німецький цивіліст Г. Дернбург, ілюструючи поняття «добрі звичаї» («моральність»), наводить як приклад випадок купівлі браслета для коханки та питає, чи можна визнати такий договір недійсним, таким,

що суперечить добрим звичаям. Він відповідає негативно, оскільки розірвання договору принесло б набагато більшу шкоду обороту, ніж та вигода, яку отримали б від «проблематичного» захисту моральності. Він стверджує, що лише ті договори повинні визнаватись протилежними добрим звичаям, юридичне визнання яких «не сумісне зі здоровим, у цьому сенсі моральним, соціальним станом».

Таким чином, як вважав Г. Дєрнбург, у кожному окремому випадку завдання полягає в тому, щоб «досліджувати економічне й соціальне підґрунтя, відповідно до цього обговорити та вирішити питання про те, чи підпадає ця угода під категорію договорів, протилежних добрим звичаям» [11, с. 188–189].

Юридичне поняття «добрі звичаї» є ширшим, ніж загальноприйняте поняття моралі, і включає в себе випадки, байдужі з позиції звичайної моралі, якщо в них є порушення громадського інтересу. Однак порушення добрих звичаїв повинні мати відомі межі: не будь-яке порушення вимог загальноприйнятої моралі має вплив на дійсність угоди, а лише порушення таких вимог, у дотриманні яких суспільство має важливий інтерес. Тому порушення, які ображають почуття пристойності, ввічливості, до таких не належать.

Положення про моральність міститься також у цивільному праві Японії. У ст. 90 Цивільного кодексу Японії вказано, що певні угоди навіть у разі відсутності обов'язкових приписів, що їх явно забороняють, вважаються недійсними через їх суперечність публічному порядку й нормам моралі.

При цьому японські цивілісти стверджують, що межі між цими поняттями не завжди помітні. Коли говорять про публічний порядок, то вказують на інтереси держави й суспільства, а з нормами моралі пов'язуються моральні категорії.

С. Вагацума та Т. Арїїдзумі в праці «Цивільне право Японії» доходять такого висновку: «Систематизовано навести конкретний зміст поняття публічного порядку й моральності неможливо, його варто розглядати, відштовхуючись від судової практики та наукових доктрин, у світлі постійно мінливої суспільної ідеології та системи цінностей» [2, с. 109].

Тому під час застосування ст. 90 Цивільного кодексу Японії необхідно конкретно з'ясувати, якою мірою та чи інша угода впливає на економічне становище контрагентів, звернути увагу на реальні результати угоди для контрагентів, на спільні інтереси споживачів і в цілому на соціально-економічний розвиток.

Крім того, варто звернути увагу на положення ст. 25 Конституції Японії, що містить основні гарантії права на існування. Ця норма проголошує: «Кожен має право на підтримку мінімального рівня культурного й здорового життя». Тому угоди, спрямовані на позбавлення основних прав, гарантованих конституцією, необхідно вважати недійсними через їх суперечність публічному порядку та нормам моралі.

Категорія «добрі звичаї» викликає в цивілістів, які її вивчають, неоднозначні оцінки. Одні вчені вважають, що правило про «добрі звичаї» (мораль-

ність) – це не гідність кодексу, а його хворе місце: щонайкраще воно є лише знаком, який позначає неопрацьоване, «багнисте» місце в правовій системі [11, с. 186]. Інші науковці, навпаки, виступають прихильниками аналізованої категорії, вважаючи добрі звичаї «корективом до всього цивільного правопорядку», «моральним фактором у житті нації», «виразником народної самосвідомості», «керівником народної правової совісті» [6, с. 62].

Висновки. На нашу думку, значення поняття «добрі звичаї» полягає в тому, що право у своєму прагненні регулювати поведінку та взаємини людей не може обійняти й закріпити у формулах закону все різноманіття випадків, сторін і відтінків, які дає нам життя. Завжди залишатимуться за межами наказів і заборон закону не передбачені ним дії й відносини, на які законодавець має реагувати запереченням їх дозволеності та усуненням їх юридичних наслідків. У таких випадках складно виявити підстави й мотиви для негативного реагування правопорядку у відсутності прямого закону. Саме тому важливою є законодавча директива, відповідно до якої не дозволяється не лише те, що прямо забороняється законом, а й те, що не передбачається законом, проте не відповідає загальноприйнятим поглядам на вимоги чесності, сумлінності, справедливості, правдивості, порядності – усі ті вимоги, які підказуються нашим моральним почуттям і правовою свідомістю та на яких засновується більшість норм закону. Саме дотримання членами суспільства цих вимог у взаєминах створює моральні норми в суспільстві.

Література:

1. Гражданское право Германии / [Ф. Бернгефт, И. Колер] ; пер с нем. под ред. В.М. Нечаева. – СПб. : Сенат. тип., 1910. – 407 с.
2. Вагацума С. Гражданское право Японии / С. Вагацума, Т. Ариидзуми ; пер. В.В. Батуренко. – М. : Прогресс, 1983. – 351 с.
3. Гражданский кодекс Наполеона (Кодекс Наполеона) / пер. с франц. В.Н. Захватаева ; отв. ред. А.С. Довгерт. – К. : Истина, 2006. – 1008 с.
4. Гражданское уложение Германии: Вводный закон к Гражданскому уложению = Bürgerliches Gesetzbuch Deutschlands mit Einführungsgesetz / пер. с нем., сост. В. Бергманн ; науч. ред. Т.Ф. Яковлева. – 4-е изд., перераб. – М. : Инфотропик Медиа, 2015. – 888 с.
5. Про захист суспільної моралі : Закон України від 20 листопада 2003 р. № 1296-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 14. – Ст. 192.
6. Канторович Я.А. Основные идеи гражданского права / Я.А. Канторович. – Х. : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1928. – 311 с.
7. Коммерческий кодекс Франции / пер. В.Н. Захватаева. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – 1272 с.
8. Морандьер Л.Ж. Гражданское право Франции / Л.Ж. Морандьер ; пер. Е.А. Флейшиц. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1958. – 728 с.
9. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : в 2 т. / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – 3-є вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2008– . – Т. 1. – 2008. – 1088 с.

10. Планиоль М. Курс французского гражданского права. Теория об обязательствах / М. Планиоль ; пер. В.Ю. Гартмана. – Петроков : Тип. С. Панского, 1911. – 1012 с.
11. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права / И.А. Покровский. – М. : Статут, 2001. – 353 с.
12. Соммэр Д.С. Мораль XXI века / Д.С. Соммэр. – пер. с исп. – М. : ООО «Издательский дом София», 2004. – 528 с.
13. Цивільне право України. Загальна частина : [підручник] / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданика. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 976 с.
14. Эннекцерус Л. Курс германского гражданского права. Введение и общая часть : [учебник] / Л. Эннекцерус ; пер. с нем. под ред. Д.М. Генкина, И.Б. Новицкого. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1950. – 483 с.

Валигура Е. Ю. Значение нравственных норм в гражданском законодательстве Украины и зарубежных стран

Аннотация. Статья посвящена анализу гражданского законодательства и цивилистической доктрины Украины и зарубежных стран, которые посвящены категории «добрые нравы». Целью исследования является создание концептуальной теоретической рамки категории «моральность» и формирование понятия того, как она соотносится с категорией «добрые нравы».

Ключевые слова: «добрые нравы», нормы нравственности, гражданское законодательство, цивилистика, моральное общество.

Valigyra K. The value of moral norms in the Ukrainian and foreign countries civil legislation

Summary. The paper analyze the use of the “good morals” category in civil law and civil doctrine of foreign countries. The distinction between the moral norm and the legal norm is one of the oldest issues of the philosophy of law. The social norms are the instrument used by the community to regulate the actions of its members, so that their conduct should correspond to the values of the respective culture.

The aim of this study is to provide a conceptual theoretical framework of the “good morals” category and to understand how it correlates with the “norms of moral” category.

Special attention is given to the description of European lawyers position. It then goes on to analyze norms of the French civil code, the civil code of Germany, and civil code of Japan. It is formulated that the moral foundations of society is a system of established beliefs prevailing in the minds of people based on their perceptions of good humanity, dignity, justice, including human values and certain idealistic worldview.

The key issue of the paper is the role of moral standards in the proposed area. It should be emphasized that they are the ideological elements of the relevant human rights. The peculiarity of international instruments related to human rights is that they are full of concepts from the area of morality. The presence of evaluation concept in international acts and judicial precedent can provide a high level of legal culture officials.

The current development of European moral society is impossible without the use of evaluation concept. On the one hand, it is associated with the dynamic development of public relations, globalization and integration of national legal systems in the world legal space. On the other hand, the impossibility to establish clear limits and definition of the morality make it hard job.

Key words: “good morals”, norms of moral, civil law, civil doctrine, moral society.